

Ненад УРИЋ
Историјски институт
Београд

СРПСКА ШКОЛА У ВИШЕГРАДУ (1865-1875)*

Апстракт: У раду се говори о оснивању прве српске школе у Вишеграду у време турске владавине у Босни. Школу је основала, 1865, вишеградска народно-црквена општина, уз помоћ кнеза Михаила и српске владе. Плац за подизање школе дао је Никола Хаџи Селаковић, пензионисани судија из Београда, пореклом из Вишеграда. Школа је радила до устанка, 1875. године. За све време постојања наилазила је на сметње од стране турских власти и локалних моћника. Положај српских школа био је у тесној вези с положајем српске православне цркве, која у ово време није имала сопствену црквену организацију, као грчка, и нешто касније бугарска црква. Од средине шездесетих година настојала је турска држава да стави под већи надзор основне школе хришћана, иако их није помагала из буџета, за разлику од исламских верских школа, које је у потпуности финансирала. У раду се наводе називи уџбеника, који су употребљавани у вишеградској школи, као и имена познатих учитеља. Министарство просвете Србије слало је помоћ вишеградским учитељима и давало бесплатно уџбенике.

Key Words: Višegrad, elementary school, 19th century, Bosnia and Herzegovina, Serbia, textbooks, teachers.

Марта 1865. године обратила се група виђенијих људи из вишеградског краја кнезу Михаилу и српској влади, с молбом да пружи помоћ за подизање школе у Вишеграду. Обратили су се у име свих хришћана и целокупног народа српског у нахији вишеградској. Уз уобичајене жалбе на турску немарност према просвети хришћана у писму су истакли да од пада Босне под турску власт у њиховом месту није постојала српска школа. Желели су по узору на школски систем у Србији, који су очито добро позна-

* Рад настао као резултат истраживања на пројекту Министарства за науку и технолошки развој *Између европских узора и стереотипа: Српска национална интеграција 1804-1918*. (Ев. бр. 147036).

вали, да отворе основну школу са четири разреда.¹ Од једанаест потписника писма, пет свештеника и шест сеоских кнезова, само су се тројица потписали својеручно, док су остали поред свог имена, написаног другом руком, ставили крстове.² Од свештених лица писмо су потписали Дионисије Поповић,³ настојатељ манастира Бање, Јефто Ђуровић,⁴ парох добрунски,

¹ У историографији први помен о вишеградској школи налазимо код Ристе Шушљића. Не наводећи време када је школа почела да ради Шушљић је забележио да је у ову школу похађао Алекса, син Јефте Ђуровића, рођен 1855. године. В. Богићевић забележио је без навођења извора (а према њему и М. Папић) да је у Вишеграду 1855. године отворена српска школа. А. Ресулбеговић-Дефтердаревић помиње да је српска школа почела да ради 1870. у месној српској кафани. У прегледној студији Ј. Ф. Иванишевића, прештампаној из *Школског вјесника*, службеног листа одсека за просвету аустроугарске управе за Босну и Херцеговину, који је излазио у Сарајеву од 1894. до краја 1909, нема помена о српској школи у Вишеграду. Школа се не помиње ни у архивској грађи Министарства просвете Краљевине Југославије, у осврту на развој школства у појединим местима. О овој школи први је исцрпно писао на основу архивске грађе Васо И. Војводић (Јов. Фил. Иванишевић, *Српско-православно школство у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1910; Ристо Шушљић, *Српске школе у Босни и Херцеговини за турске владе*, Календар Просвета, за год. 1941, Сарајево 1940, 75; Војислав Богићевић, *Историја развитка основних школа у Босни и Херцеговини у доба турске и аустроугарске управе (1463-1918)*, Сарајево 1965, 65; Митар Папић, *Историја српских школа у Босни и Херцеговини*, Сарајево 1978, 45; Aziz Resulbegović-Defterdarević, *Grad Višegrad i okolina*, Сарајево 1934, 40; Васо И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, Годишњак Филозофског факултета у Новом Саду, VII, 1962-1963, Novi Sad 1963, 35-44; Архив Југославије, Министарство просвете КЈ /66/, 1931, срез Вишеград, фасц. 1991, 655).

² Архив Србије (АС), Министарство просвете и црквених дела (МПс - П), ф. VII, р. 1654/1869, бр. 940.

³ Дионисије Поповић, дугогодишњи игуман манастира Бање, пре замонашења Димитрије Врањешевевић. Презиме Поповић узео је по оцу свештенику; према деди Јоксиму носио је и презиме Јоксимовић. Замонашио се 1850, када му је умрла супруга. Учествовао је у обнављању манастира током педесетих година. На молбу Друштва Србске словесности описао је 1857. подробно прошлост манастира, његово обнављање, економско стање, положај и изглед манастира и двеју ман. цркава. Изгледа да је током шездесетих година једно време обављао и дужности настојатеља манастира, односно да се старао о ман. економији. Ускоро затим као настојатељ Бање помиње се Христифор /Ристо/ Поповић (*Први босанско-српски календар за просту годину 1869*, Уредио и издао Јован Р. Џинић, Сарајево 1869, 17; Мирјана Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, III. Непубликовани извештај о стању манастира Бање из 1857. године, Саопштења, X, Београд 1974, 11 - 13, 23 - 24, 35).

Алекса Поповић,⁵ парох вишеградски, Захарије Поповић,⁶ свештеник из Бијелог Брда, и Вукола Јевђевић,⁷ парох жлијечачки.

По свом положају на граници према Србији вишеградска нахија, административно укључена у сарајевски, а затим новопазарски санџак (округ), имала је за босански ејалет и целу Турску велики стратешки значај. У време Првог српског устанка област с десне обале Дрине била је поприште жестоких српско-турских сукоба. Устаници су успели, 1807. године, да продру у Вишеград и запале варош. Због подршке устаничкој војсци

⁴ Јефто Ђуровић потицао је из села Трнавци, код Рудог, у Босни /рођ. 1827/. Школу је учио у Бијелом Брду и Новој Вароши. Ускоро по овом обраћању кнезу и влади произведен је за проту и постављен за намесника вишеградског протопрезвитерата. Од шездесетих година био је укључен у мрежу повереника за припрему устанка у Босни. Био је један од вођа устанка у вишеградском крају, 1875. Као четвођа борио се у Дучићевом добровољачком кору на Јавору, у српско-турским ратовима, 1876 - 78. Одликован је Таковским крстом (Архив САНУ, Збирка Јована Ристића /ЗЈР/, XVIII/1, 6; *Први босанско-српски календар*, нав. дело., 17; Стјепо Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, Насеља српских земаља, II, СКА, Уредио Ј. Цвијић, Београд 1903, 645-646; Р. Шушљић, *Српске школе*, нав. дело, 75; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 36).

⁵ Становао је прво у селу Ресић, а затим у Соколовићима; оба села припадала су другој вишеградској парохији. Убили су га Турци 1871. године (АС, МПС - П, ф. VII, 1654/1869, бр. 2123; Вукоман Шалипуровић, *Устанак у западном делу Старе Србије 1875-1878*, Титово Ужице 1968, 31).

⁶ Захарије Поповић (1841 – 1897), рођен у Бијелом Брду. Пре устанка служио је у Вранешу. После устанка био је свештеник у селу Ријеци, а затим у Штрпцима, где је саградио цркву. Један је од вођа устанка у вишеградском крају, 1875. После пораза устаника прешао је у Србију и укључио се у Дучићев добровољачки кор (С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, нав. дело, 650; *Са бојишта из Босне*, Исток, 86, Београд 1875, 2 – 3; *Пријеглед протопрезвитерата...*, Дабро-Босански Источник /Прилог/, 1888, 5; Босанско-Херцеговачки Источник, 11, Сарајево 1897, 438 - 439).

⁷ Јевђевићи су потицали из Добруна, одакле су прешли у село Станишевац. После Жлијеба поп Вукола служио је преко три и по деценије у парохији голешкој. Ова парохија вишеградског протопрезвитерата остала је после 1878. у Турској. У време Првог светског рата у дубокој старости био је заточен у логору у Ашаху (С. Трифковић, *Вишеградски Стари Влах*, нав. дело, 631, 636; *Шематизам православне митрополије и архидијецезе дабро-босанске за годину 1882*, Уредио Ђорђе Николајевић, У Сарајеву 1882, 20; за год. 1883, Сарајево 1883, 31; за год. 1884, 1885. и 1886, Сарајево 1886, 34; *Цариградски гласник*, 45, Цариград 1896, 188-189; Михаило И. Поповић, *Историјска улога српске цркве у чувању народности и стварању државе*, Београд 1933, 153; Др Радмила Петковић - Поповић, *Српске школе и просвета у западним крајевима Старе Србије у XIX веку*, Прибој 1970, 93, 233).

из Србије сва српска села на босанској страни била су у време устанка по-паљена, а добар део српског становништва расељен. Од тог времена повећавао се постепено удео муслиманског становништва на овом простору. Уочи босанско-херцеговачког устанка, 1875. године, у граду и широј околини Вишеграда муслимани су чинили већину. У Вишеграду је постојало јако утврђење са турском посадом, која је заједно са посадама у Пријеполу, Сјеници и Новом Пазару обезбеђивала пут ка осталим деловима европске Турске и пратила збивања у Кнежевини Србији.⁸

Шездесете године XIX века представљале су време коначног размеђавања између Срба и Турака на простору између Ужица и Вишеграда. Током тридесетих година исељено је муслиманско становништво из села у ужичком округу, наспрам Босне.⁹ После турског бомбардовања Београда (1862) настављено је и довршено иселјавање Турака из Ужица, започето у време Првог српског устанка, када су град први пут освојили српски устаници (1805). У Вишеграду су се највећим делом населили бегови који су се иселили из ужичког округа. Највероватније у XIX веку настао је израз о вишеградском Старом Влаху као "вечитој међи" између Османског царства и новостворене српске државе.¹⁰ Средином шездесетих година хришћанско становништво још увек је бежало из босанског вилајета, док се Осман Топал паша, према извештајима које је добијала српска влада, бавио мишљу да из Босне исели све хришћане и насели муслимане, и тиме занавек раздвоји Србију од Босне.¹¹ Политичке прилике на граници према Турској, како су примећивали савременици, неповољно су се одражавале на развој просвете у пограничним крајевима Србије, у ужичком и подрињ-

⁸ А. Resulbegović - Defterdarević, *Grad Višegrad i okolina*, nav. delo, 38-40; Šarl Iri-jart, *Bosna i Hercegovina*, Putopis iz vremena ustanka 1875-1876, Sarajevo 1981, 135.

⁹ Новак Живковић, „Курлагина буна” и иселјење Срба из Ужица (1832 - 1835), Ужички зборник (УЗ), 5, 1976, 81 – 108; Исти, *Сукоб код Мокре горе и немири на Дрини (1834)*, УЗ, 6, 1977, 57 - 77; Раде В. Познановић, *Административно-територијалне промене у региону Титово Ужице 1815 – 1974* (Хронологија), УЗ, 8, 1979, 94 - 95.

¹⁰ Тома Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, Друго прегледано и допуњено издање, Београд 1879, 62-63; Стеван Игњић, *Ужичка нахија*, Београд 1961, 52-59, 105-108, 124-133; Новак Живковић, *Ужице 1862*, О једном раздобљу из историје ужичког краја, Титово Ужице 1981, 327-334.

¹¹ *Србија и ослободилачки покрети на Балкану од Париског мира до Берлинског конгреса (1856-1878)*, Књ. I: 1856-1866, САНУ, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, I одељ., књ. XXXII, Приредили: Василије Крстић, Радош Љушић, Београд 1983, 381-383.

ском округу. По проценту деце која су похађала основну школу ужички округ био је на последњем месту у Србији.¹²

У црквеном погледу припадала је вишеградска нахија дабро-босанској митрополији. После укидања Пећке патријаршије, 1766. године, избачен је из наслова додаток дабарска, тако да је ова епархија називана само босанском. У управном погледу сачувано је стање из времена самосталности српске цркве, пошто је подручје средњовековне дабарске епархије било укључено у босанску митрополију, иако су титуларно, као патријаршијски егзарси, почасно звање дабарске епископије носили херцеговачки митрополити. Вишеград је био седиште протопрезвитерата, који је обухватао седам парохија: две вишеградске са 61 селом, добрунску са 23, штрбачку - 10, голешку - 28 и бањску са 16 села. После аустроугарске окупације Босне и Херцеговине (1878) граница је поделила вишеградски протопрезвитерат. Голешка и бањска парохија остале су у Турској, али су се и даље налазиле у саставу дабро-босанске митрополије и вишеградског протопрезвитерата. Иако средиште протопрезвитерата Вишеград до 1884. године није имао цркву, што сведочи о изузетно неповољном стању православних хришћана у последњим деценијама турске власти.¹³

На десет километара од Вишеграда налазили су остаци манастира Добруна, из XIV века. Манастир са црквом Благовештева, у селу Крушеву, саграђен је на темељима старије цркве, коју је почетком XIII века подигао жупан (краљ) Вукан, господар Зете и Приморја, најстарији син великог жупана Стефана Немање.¹⁴ Манастир је раније носио назив по селу у којем

¹² *Школе у Подрињу*, Школа, 21, Београд 1870, 333-334; *Преглед радње по струци Министарства просвете и црквених дела од измака 1868. школске до краја 1869/70. школске године*, Школа, 27, 1870, 427; Гојко Шкоро, *Основне школе у златиборском срезу у 19. веку*, Ужички зборник, 1, 1972, 57.

¹³ *Шематизам*, за 1882, нав. дело, 19-20; за 1883, нав. дело, 30-31.

¹⁴ У XIX веку вођене су полемике о времену када је подигнут манастир Добрун. Митрополит Сава Косановић тврдио је да је манастир саграђен 891. године, доводећи његов назив у везу са Дабром /Дџбръ – Дабар - Добрун /. Његове тврдње оспорили су Ј. Ковачевић, митрополит Ђ. Николајевић и архимандрит Н. Дучић. Добрунска црква саграђена је у XIV в. на темељима раније порушене цркве. По предању манастир је саградио жупан Вукан (Митр. С. Косановић/, *Хиљадугодишњица манастира Дџбра или Добруна*, Јавор, 40, Нови Сад 1884, 1271-1273; Јуб. Ковачевић, *Манастир Добрун*, Старинар, 1, У Београду 1885, 18 – 23; Нићифор Дучић, *Епископија зетска и дабарска*, у: *Књижевни радови Нићифора Дучића, архимандрита*, 2, У Београду 1892, 101; Исти, *Запис у старој добрунској цркви у вишеградској нахији*, у: *Књижевни радови*, нав. дело, 2, 141-145; Милан Кашанин, *Манастир Добрун*, Старинар, 4, Београд 1928, 71).

се налазио, у непосредној близини некад престолног града босанског војводе Радослава Павловића. Старији назив овог манастира, Крушево, потиснут је из употребе у XVIII веку. Од тада се помињао само као Добрун.¹⁵

Крајем шесте деценије XIX века у Добруну су се налазиле само две српске куће, поред двадесет муслиманских. Стара црква срушена је највероватније у време Првог српског устанка. У малој црквици, коју је становништво околних села обновило 1822. године, свештеник из Бијелог Брда држао је службу три пута годишње (на Божић, Ускрс и дан Св. Тројице). Служба у добруњској цркви Успења св. Богородице била је највећа светковина у вишеградском крају. На свечаност је долазило и становништво из пограничних крајева Кнежевине Србије.¹⁶

Вишеградској нахији припадао је једно време и манастир Бања, на реци Лиму, код Прибоја.¹⁷ Обновили су га делимично, у току 1852. и 1853. године, парох при бањској цркви и калуђери, који су у Бању прешли из других манастира, у првом реду из манастира Св. Тројице код Пљеваља. Помоћ за обнову опустелог манастира прикупљена је у Србији и у Русији,

¹⁵ М. Кашанин, *Манастир Добрун*, нав. дело, 67-68, 71; Милован Ристић, *Стари Влак*, До ослобођења од Турака, Београд 1963, 168-169. Ђ. Мазалић вршећи ископавања, 1940, утврдио је да је црква у Добруну подигнута у босанском средњовековном гробљу, пре 1383 (Мил. С. Филиповић и Ђ. Мазалић, *Манастир Папраћа у Босни*, Споменик САН, ХСХ, Одељење друш. наука, Нова серија, 1, Београд 1950, 98).

¹⁶ Црква Успења св. Богородице у Добруну срушена је поново на почетку устанка у Босни, 1875. Обновила ју је уз помоћ босанске владе, 1884, бароница Вилхелмина Николић, супруга барона Федора Николића од Рудне, помоћника Бењамина Калаја за цивилне послове у Босни и Херцеговини (Александар Ф. Гилфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, Друго, измењено издање, Београд 1996, 97-98; *Српче*, 9, Београд, 15. јануара 1884; *Шематизам*, за год. 1883, нав. дело, 30; за год. 1884, 1885. и 1886, нав. дело, 11; М. Кашанин, *Манастир Добрун*, нав. дело, 71; В. Шалипуровић, *Устанак*, нав. дело, 65).

¹⁷ Географске одреднице употребљаване су према тадашњој управној подели босанског вилајета. Промене у организацији Босанског вилајета (пашалука, ејалета) вршене су 1817, 1835, 1851, 1863, 1865. и 1874. Према организацији турске управе у XIX веку санцаи (касније кајмакамлуци) делили су се на казе, односно кадилуке. Код народа остао у употреби стари назив - нахија, за управну јединицу која је одговарала величини једног кадилука. Овај назив употребљаван је и у званичним документима Кнежевине Србије када се говорило о Босни и Херцеговини и Старој Србији. По новој управној подели босанског вилајета, објављеној два месеца по датирању овог писма, маја 1865, манастир Бања припадао је нововарошкој кази новопазарског санцака (Ahmed S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Sarajevo 1983, 23-27, 61, 82-83, 122-123).

и од народа из околних крајева у Турској. Годину дана по обнављању почела је у манастиру да ради школа. Из писма које су Министарству просвете и црквених дела упутили, септембра 1869. године, настојатељ Христифор (Ристо) Поповић¹⁸ и црквено-школска општина бањска сазнајемо да је био у рушевинама 272 године.¹⁹ Иако се налазио подаље од Вишегра-

¹⁸ Христифор /Ристо/ Поповић прешао је у Бању у време обнове манастира. Можда је у питању иста личност Ристо Поповић, свештеник из Грачанице, који се, 1850, обраћао српској влади за помоћ. Крајем шездесетих година као настојатељ старао се о економији ман. Бање (М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, III – Непубликован извештај, нав. дело, 34 - 35; Владимир Стојанчевић, *Једна помоћ српске владе манастиру Грачаници 1856. и 1857. године*, у: *Старине Косова и Метохије*, ИВ-В, Приштина 1971, 229-231; Р. Петковић – Поповић, *Српске школе и просвета*, нав. дело, 230-231).

¹⁹ Манастир Св. Николе у Дабру, назван Бања, обновио је /или поново подигао/ краљ Стефан Урош III Дечански. Зато се сматра његовом задужбином. Тако је наведено и у писму настојатеља манастира и црквено-школске општине. Према предању манастир је обновио краљ Урош I „крапави“ /понегде се за Стефана Дечанског каже да је „крапави“, или „храпави“/. Према запису у рукопису ман. Св. Павла на Светој Гори /1329/ манастир је обновио епископ Никола III /у извештају из 1857. наведен као Никодим – М. Шакота, X, 18/. Манастир се помиње у Студеничком типичу /1207 – 1215/. Ту је Св. Сава при осамостаљењу српске цркве, 1219, основао једну од српских епископија /дабарску/. По свему судећи манастир је и пре тога био епископско седиште. Не наводећи када је у турско доба био разрушен, А. Гилфердинг навео је 1853. годину као време његовог обнављања /Г. путопис писан је 1857, а он каже да је манастир обновљен пре четири године/. Према подацима из овог писма манастир је разрушен око 1580, после процвата у другој половини XVI века, у обновљеној Пећкој патријаршији /1557/. У то време престао је да буде седиште епископије, па је у свести свештенства и народа остало запамћено да је тада коначно разрушен, иако је повремено и после тога у њему боравио по који монах. Подробније испитивање сачуваних сведочанстава с краја XVI и из XVII века највероватније би потврдило вредност овог предања. Манастир је поново разрушен на почетку устанка, 1875 (АС, МПС - П, ф. III, р. 1386/1869, бр. 4123; А. Гилфердихгъ, *Поџздак по Герцеговинџ, Босни и Стари Сербји, /У књизи/: Боснија, Герцеговина и Стара Сербја*, С.-Петербурџ 1859, 115; *Стари српски записи и натписи*, I, Скупио их и средιο Љуб. Стојановић, Београд 1982 /фототип. изд./, 25 – 26 /бр. 55/, 27 /бр. 57/; *Шематизам*, за год. 1884, 1885. и 1886, нав. дело, 11; Мирјана Шакота, *Прилози познавању манастира Бање код Прибоја*, Саопштења, IX, Београд 1970, 20, 22 - 26, 28 – 37; Иста, *Прилози познавању манастира Бање*, III – Непубликован извештај, нав. дело, 18; Милутин Марјановић, *Бања на Лиму код Прибоја*, Село, манастир и бањско лечилиште од праисторије до 1941. године, Београд 1998, 39 – 40, 44 – 47, 51 – 53, и даље).

да манастир је имао веома важну улогу у развоју вишеградског краја и целе источне Босне, као и делова старе Херцеговине. Као некадашње средиште дабарске, касније дабро-босанске епископије, распростирао је свој утицај на подручја све три босанско-херцеговачке епископије (дабро-босанску, херцеговачку и зворничко-тузланску). До обнове манастира Папраће, 1870, ово је био једини манастир чији су настојатељи и калуђери обилазили босанско Подриње, упознавајући непосредно од становништва политичке, црквене и просветне прилике у овим крајевима.²⁰

Настојатељи (игумани) манастира Бање обраћали су се више пута српској влади за помоћ. Из писма игумана Дионисија Поповића, упућеног влади 17. марта 1869. године, сазнајемо да је почетком исте године обишао сребреничку, власеничку, рогатичку, вишеградску, нововарошку и сјеничку нахију у Босни, и чајничку, пљеваљску, пријепољску и бијелополску нахију у Херцеговини.²¹ Путујући по источној Босни, старој Херцеговини и западним деловима Старе Србије испитивао је црквене и просветне прилике, да би "провидио", како је навео у писму, "дух народа" српског и муслиманског у тим крајевима.²² Утврдио је да свештеници нису довољно учени да би могли да подучавају народ, и да немају никаквих књига, чак ни за црквене потребе. Тражио је од владе да му пошаље педесет књига проповеди и поука од ужичког епископа Јоаникија, и педесет устава о степенима сродства, које је, према Крмчији, саставио и објавио прота лознички Игњатије Васић,²³ да би их разделио свештеницима, црквама и школама у наведеним нахијама. Министарство просвете послало је у априлу тридесет књига проте Васића и замолило епископа ужичког Јоаникија Нешковића (1854 - 1873) да пошаље педесет примерака своје књиге црквених беседа и пастирских поука. Епископ Јоаникије послао је књиге непосредно игуману Дионисију. Из његовог одговора министарству са-

²⁰ Црква манастира Папраће обновљена је 1853, а монашко братство 1870 (А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 101; М. С. Филиповић и Ђ. Мазалић, *Манастир Папраћа у Босни*, нав. дело, 106; *Метоари Живка Црногорчевића*, Priredio Milenko Filipović, ANUBiH, Града, knj. XIV, Сарајево 1966, 66-67).

²¹ Нововарошка и сјеничка нахија налазиле су се у то време у саставу новопазарског санцака, који је био укључен у босански вилајет. У старије време наведене нахије укључиване су у Херцеговину (Др Михаило Војводић, *Нови Пазар (1804 – 1914)*, у: *Нови Пазар и околина*, Београд 1969, 254

²² АС, МПс - П, ф. П, р. 122/1871, бр. 1446.

²³ *Уставъ о степенима сродства изъ Кормчїе списанъ са правилами уобщте о закономъ браку*, Израдио Игњатъ Васићъ, У Беораду, при Државној штампарији, 1862, стр. /4/+ 80.

знајемо да је и даље седео у Карановцу, иако је Ужице, као старо седиште епископије, у међувремену прешло из турских у српске руке.²⁴

Закључци игумана Дионисија о укупном стању у босанском Подрињу били су повољнији од закључака народних првака вишеградске општине, изнетих у поменутом писму од марта 1865. године. Народ се држао храбро и достојанствено и гајио нади у бољу будућност, што би се могло протумачити да је очекивао скоро ослобођење од турске власти. Није било помена о насилној исламизацији као у писму из Вишеграда, у којем је истичано да у граду и околини влада општа несигурност, и да је српски народ угрожен у својим основним правима, укључујући и питања вере. У писму из марта 1865. године навођено је да је за годину дана у исламску веру прешло више од десет лица оба пола. У складу са тада раширеним схватањима о моћи просвете, неке врсте закашњелог просветитељства код хришћанског становништва у Османском царству, народни прваци из вишеградске нахије изражавали су наду да ће оснивањем школе зауставити однарођивање и учврстити верску и националну свест. "А другог спасенија", стајало је у њиховом писму, "немамо" осим наде "у бога и српског Господара Књаза Михаила и његово правитељство".²⁵

При обраћању кнезу Михаилу и влади навели су чланови српске црквено-народне општине из Вишеграда да поседују плац за изградњу школе, који је општини покљонио Никола Хаџи Селаковић, пензионисани судија из Београда.²⁶ Министар финансија и заступник министра просвете, Коста Цукић, пре но што је обавестио кнеза о њиховој молби, поручио је вишеградској општини преко окружног начелника у Ужицу, да се потруде да отворе школу и нађу учитеља, а онда ће им влада послати уцбе-

²⁴ Епископу Јоаникију писао је Нићифор Дучић, председник Одбора за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини (Упутство од 25. IV 1869, АС, МПс - П, ф. II, р. 122/1871, бр. 1446; Епископ ужички Јоаникије министру просвете и црквених дела, Карановац, 1/13. маја 1869, Исто, ф. II, р. 122/1871, бр. 1858; *Беседе*, говорене епископомъ ужичкимъ Јоаникиемъ, У Београду 1968, 380; Нинослав Станојловић, „*Описаније живота*” *Јоаникија Нешковича, владике ужичког /1804 – 1873/*, Годишњак Историјског архива у Ужицу, 14, Ужице 2005, 15 - 19).

²⁵ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 940.

²⁶ Према игуману Дионисију Поповићу сва земља у Вишеграду била је у турском власништву, изузев два плаца - Митра Милића и Хаџи Селака /Селаковића/. Никола Х. Селаковић био је до 1860. члан београдског окружног суда, а затим председник Окружног суда у Ћуприји (*Календаръ са шематизмомъ Србскога княжества*, за 1861 годину, 57; В. I. Војводић, *Отварање прве школе*, нав. дело, 37; М. Шакота, *Непубликовани извештај*, нав. дело, 26-27).

нике и плату за учитеља. Влада се обратила и Николи Хаџи Селаковићу, који је био родом из Вишеграда, тражећи да опише стање хришћанског становништва у нахији вишеградској.²⁷

Вишеградска општина покушала је да убрза радове око подизања школе, али је у међувремену наишла на нове тешкоће, тако да је почетком јуна била принуђена да се поново обрати министарству просвете у Београду. Обавестили су министарство да су покушали да пронађу кућу у којој би привремено сместили школу, али нису успели због "убогости" тамошњих хришћана и зато што је све слободне куће заузела турска војска. Успели су да прикупе материјал за градњу школе, али немају средстава да плате мајсторе. Тражили су помоћ у износу од педесет дуката царских да би покрили те трошкове. Коста Цукић обавестио је, 22. јуна исте године, кнеза Михаила о молби вишеградске народно-црквене општине. Пошто се претходно обавестио код Николе Хаџи Селаковића о веродостојности података изнетих у писму вишеградске општине, препоручио је кнезу Михаилу да им се изађе у сусрет.²⁸

Никола Хаџи Селаковић, по свему судећи главни посредник између вишеградске општине и српске владе, поднео је убрзо потом извештај о стању у вишеградском округу, који је у протоколе министарства заведен заједно са актима из јуна 1865. године. Истакао је да су тамошњи хришћани врло сиромашни, пошто је сва земља коју обрађују у турским рукама. Плаћају харач и уобичајене порезе које носе сви хришћани у Турској.²⁹ У вишеградској нахији, која је по његовој процени била величине пожаревачког окружја, живело је између шест и седам хиљада Срба.³⁰ Навео је да је у самом граду према подацима од пре неколико година било између двеста и триста муслиманских кућа. Није навео број српских породица, али из описа Босне и Херцеговине, који је једну и по деценију раније сачинио Тома Ковачевић, босански фрањевац у српској служби, сазнајемо да је у Вишеграду било само петнаест српских православних кућа. Исто толико српских кућа налазило се у граду шест година касније, када је кроз источ-

²⁷ АС, МПс -П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 940 и 1451;

²⁸ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 1451.

²⁹ У време реформи, 1856, уместо харача, који је плаћан за сваку мушку главу од 7 до 70 година, уведена је, тзв. војница /бедел-и аскерија/, откуп од војничке службе. Иако је циљ реформи био да се хришћани растерете од превеликих дацбина, војница је била за четири гроша већа од харача, који је вековима био симбол ропства и изабљивања (А. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, nav. delo, 76).

³⁰ У пожаревачком округу живело је средином шездесетих година 130 001 становник (*Државотис њ Србије*, II, У Београду 1865, 71).

ну Босну прошао Александар Гиљфердинг.³¹ Истичући да у Вишеграду за турске власти ("од српске пропасти")³² није постојала српска школа, препоручивао је влади да пружи помоћ, да грађа коју су прикупили не би истретила, или да је не би развукли Турци. Кнез Михаило одобрио је већ наредног дана (23. јуна) тражена средства. Кнежеву одлуку потврдио је накнадно и Државни савет.³³

Преписка и све везе са Србима из вишеградског краја одвијале су се преко граничног прелаза на Мокрој Гори, где је постојала и војно-санитарна контрола, успостављена после појаве куге у Турској, 1836. године. Значај овог путног правца за привредне, културне, политичке и војне односе Србије и Босне проистакао је из чињенице, што је код Вишеграда постојао једини мост на Дрини, који је у мирним временима спајао, а у ратовима раздвајао ове две земље. Значајну улогу у одржавању веза са српским становништвом у овим областима поред окружног начелника имала је и ужичка епископија. После исељавања муслиманског становништва из града постало је Ужице ново упориште националне пропаганде према југоисточној Босни и западним деловима Старе Србије. Дobar део становништва доселио се у Ужице и околна места из пограничних делова Босне (трговци, занатлије, кириџије), после разграничења између Србије и Турске током тридесетих и шездесетих година XIX века. Они су поред погранич-

³¹ Т. Ковачевић, *Опис Босне и Херцеговине*, нав. дело, 63; А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 95. Према извештају игумана Д. Поповића из 1857. у вишеградској нахији било је 300 српских и 430 турских кућа (М. Шакота, *Прилози познавању нанастира Бање*, III - *Непубликовани извештај*, нав. дело, 28).

³² Вишеград се помиње први пут 1358, а у турско време 1462. године. Турци су га освојили вероватно 1458; био је седиште вилајета Павли /земља Павловића и Ковачевића/ (А. Ф. Гиљфердинг, *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 94 /нап. 18/; Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk, Postanak i upravna podjela*, Sarajevo 1982, 37, 120, 130 – 131).

³³ Према попису из времена Омер-паше Латаса, 1851-1852, у вишеградској нахији налазиле су се 363 хришћанске куће са 1 173 мушке главе. Овај попис односио се на православно и католичко становништво у БиХ. У вишеградској нахији, према поузданим пописима фрањеваца из истог времена, није било католика, тако да се овај број хришћана односио само на српско православно становништво. Муслиманских кућа било је 694, са 2 477 мушких глава. А. Гиљфердинг, који је пренео резултате овог пописа, сумња у његову тачност, наводећи да су турске власти у званичним пописима умањивале број православног становништва (А. Гиљфердинг, *Босна почетком 1858. године*, у: *Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији*, нав. дело, 250 - 251).

них државних служби коришћени такође за одржавање веза са вишеградском општином.³⁴

Средства су послата у натури преко Станоја Симића, начелника округа ужичког.³⁵ Министар је поновио подсетио начелника Симића да познатим и поузданим путем саветује вишеградску општину, да не одустаје од предузетог посла, а чим отворе школу министарство ће им послати потребне књиге.³⁶ Одговор начелника ужичког са уобичајеном признаницом, као потврдом да је уручио новац и пренео министрову поруку, стигао је у министарство почетком септембра 1865. године. Пре тога обавестио је Симо Марић, директор карантина на Мокрој Гори,³⁷ министра просвете да су Срби у Вишеграду почели да граде школу, али да су наишли на сметње од стране турских власти. Послове је надгледао игуман манастира Бање, Дионисије Поповић, који је од почетка градње стално седео у Вишеграду. "Но нешто од скора", писао је Марић, "Турци јако подозревају на србски народ". Угледни људи из Вишеграда престали су да посећују царинарницу. Он није могао да објасни праве узроке турског подозрења, па је претпостављао да се они налазе изван Турске, у управо започетим сукобима у немачким државама, односно у аустро-пруском рату.³⁸

Сметње о којима се говори на више места у писмима вишеградске општине и посредника из ужичког округа биле су уобичајена појава у то време у свим деловима европске Турске, посебно у Босни и Херцеговини.³⁹ У време реформи, започетих у првој половини XIX века, под притиском великих европских сила и националних покрета у самом царству, мењао се постепено однос турских власти према хришћанским поданицима. Ферманом из 1856 (*Хатихумајун*), којим је султан у питањима грађанских

³⁴ Саобраћај са нововарошким крајем и манастиром Бањом одвијао се преко царинарнице (ћумрука) јаворске. (С. Игњић, *Ужичка нахија*, нав. дело, 108).

³⁵ Начелник округа ужичког од 1865. до 1872. године (Љубодраг А. Поповић, *Шематизам округа ужичког 1852 - 1870*, Ужички зборник /УЗ/, 2, 1973, 306; Наставак истог дела, УЗ, 3, 1974, 452).

³⁶ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 1598.

³⁷ Био је директор карантина мокрогорског од јануара 1860. до смрти, јуна 1868 (*Србске новине*, 9, Београд 1860, 35; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 42).

³⁸ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 2039 и 2858.

³⁹ О противљењу муслимана из Босне и Херцеговине реформама записао је Иво Франо Јукић: "Од малог дјетета до сиједог старца... од најбогатијег бега до протог балие све је то противно новим уредбама, све то мрзи на цара и његове чиновнике и уопће на све Османлије" (А. Чичић, *Монографија о фра Грги Мартићу, 24. I 1822 - 30. VIII 1905*, Загреб 1930, 29).

права изједначио хришћане са муслиманима, било је предвиђено и право слободног оснивања основних школа. Средње и више школе према овом законодавном акту налазиле су се у надлежности државе.⁴⁰

Питања у вези са школовањем хришћана до 1869. године нису била регулисана никаквим посебним законом. Основно школовање налазило се у делокругу аутономних црквених права, која су укидањем Пећке патријаршије била битно ограничена. Држава је преузимала бригу само о развоју исламских верских и световних школа. Буџетом, државним и вилајетским, нису била предвиђена посебна средства за хришћанске школе у Босни и Херцеговини. Током шездесетих година забележен је само један случај помоћи српским православним школама од стране државе (женској школи Стаке Скендерове у Сарајеву). Митрополити у Босни и Херцеговини (босански, херцеговачки и зворничко-тузлански), који су обично били грчког или цинцарског, понекад и бугарског порекла, са ретким изузецима, запостављали су такође развој српског школства.⁴¹ Једини ослонац српске школе имале су у црквено-народним општинама, које су после укидања Пећке патријаршије (1766) биле чувари националног духа и средњовековног српског наслеђа. Сопствена средства српских народно-црквених општина била су веома мала. Чак и најбогатије општине (сарајевска, мостарска, ливањска, бањалучка) биле су принуђене да траже помоћ изван Турске. Осетивши могућност да се школовањем и просвећивањем извуку из вековне беде Срби из Босне и Херцеговине почев од краја педесетих година засипају својим молбама владу у Београду, где су средства за развој школства била, такође, још увек врло скромна. Поред Србије обраћали су се и Русији и Србима из Хабсбуршке монархије.

Положај хришћана у Турској споро се мењао и поред прокламованих правних норми о њиховој једнакости са муслиманима. Више од самих турских закона побољшању положаја хришћанског становништва доприносили су конзулати великих сила, који су током педесетих и шездесетих година XIX века отворени у више места у Босни и Херцеговини. Извештаји руских, аустријских, немачких, и конзула других држава из Сарајева, Мостара, Призрена, Дубровника и Бања Луке често су једина сведочанства о правом положају хришћанског становништва у овим земљама. Једино потпомогнути интервенцијом великих сила могли су хришћани из Босне и

⁴⁰ А. S. Aličić, *Uređenje bosanskog ejaleta*, nav. дело, 169.

⁴¹ Владимир Ћоровић, *Из сарајевске прошлости*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, XVI, 1, Београд 1936, 19; Иво Андрић, *Развој духовног живота у Босни под утицајем турске владавине*, Београд 1997, 97 – 98; М. Папић, *Историја српских школа*, нав. дело, 17.

Херцеговине, православни и католици, да остваре на Порти понеко од својих основних права. До краја шездесетих година само уводни део турских закона читан је пред становништвом и локалним меџлисом на народном језику, а сав остали садржај на турском, тако да хришћани нису у потпуности ни били упознати са правима, која су у међувремену стекли новим турским законима.

У време када је вишеградска општина почела да гради школу промениле су турске власти нагло свој однос према питањима образовања својих хришћанских поданика. Исте године када су се Вишеграђани обратили у Београд за помоћ заплена је у Сарајеву већа количина књига, које су из Србије биле упућене за српске школе у Босни и Херцеговини. Рисменом наредбом градских власти заплена су у школској књижари српске основне школе у Сарајеву све књиге, укључујући и књиге Доситеја Обрадовића.⁴² У спор који је настао око употребе српских уџбеника умешала се и сама Порта. Босански намесник (везир) послао је у Цариград неколико примерака српских уџбеника са преводом на турски језик. Затим је позвао на испитивање најугледније Србе из Сарајева, сменио дотадашње општинаре и под претњом прогона наредио да се више не сме учити из књига "противних цару".⁴³ Посебну саблазан у турским политичким круговима изазивало је тумачење битке на Косову и опис убиства султана Мурата I у уџбенику историје, првим знањима и читанкама за основне српске школе. Марта следеће године (1866) по наређењу из Цариграда спаљене су неке од заплених књига, посебно оне у којима се излагала српска верзија средњовековне српске прошлости.⁴⁴

⁴² Током прве половине XIX века Цариградска патријаршија забрањивала је књиге Доситеја Обрадовића по Турској. Васељенски патријарх Антим затражио је, 1842, преко митрополита Петра Јовановића да се и у Србији конфискује и забрани књига *Живот и прикљученија Доситеја Обрадовића*, али је министар просвете то одбио (Јов. Хаџи Васиљевић, *Просветне и политичке прилике у јужним српским областима у XIX в. /До српско-турских ратова 1876 - 78/, 37 књига Друштва Св. Саве, Задужбина Ленке Бељинице, Књига трећа, Београд 1928, 27 – 28).*

⁴³ *Видов дан*, бр. 82, У Београду, 27. јула 1865, 1; Хајрудин Ћурић, *Прве хрватске новине о школским и просветним приликама у Босни и Херцеговини за вријеме Турске*, *Наша школа*, 1-2, Сарајево 1954, 91; Тодор Крушеvac, *Афера с уџбеницима у српским школама (1865)*, Прилози за проучавање историје Сарајева, књ. II, Сарајево 1966, 137-149.

⁴⁴ Убиство Мурата I од стране Милоша Обилића описано је у српским уџбеницима према народним песмама и усеном народном предању. У турским уџбеницима тумачено је да је цар умро од радости после победе над Србима. Два турска предања о смрти Мурата I забележио је Евлија Челебија (*Кратка историја српског народа за основне српске школе*, У Београду 1861, 48 - 51; *Прва знања за*

До тог времена књиге штампане српским и руским језиком, уз уобичајено подмићивање турских службеника, слободно су уношене из Србије и Аустрије у Босну и Херцеговину.⁴⁵ Осетивши опасност коју просвећивање хришћана представља за сам опстанак државе издала је турска влада наредбу да се од тада на граничним прелазима строго пази на књиге које се уносе у Турску. Осећао се страх, како је речено у једном допису из тог времена, да се "не окуже овдашњи мртви духови". О српским школама у Босни и Херцеговини вођена је расправа на заседању вилајетског меџлиса у Сарајеву. У присуству валије Осман Топал паше истакао је Ахмед Рашид ефендија, његов секретар, да хришћанима не треба дозволити да слободно отварају школе и стичу више образовање, пошто просвећеност буди код њих тежње за ослобођењем, а то се може постићи само пропашћу Турског царства. Говорио је и о опасности од освештавања муслимана српског порекла. Предлагао је да се дозволи оснивање једино нижих разреда основних школа, у којима би будући свештеници могли да науче да читају из верских књига и да пишу, а трговци, поред основне писмености, да добију и најнужнија знања из рачуна, потребна за вођење пословних књига.⁴⁶

Говор Рашид ефендије у меџлису открива идеологију владајућих исламских кругова последњих деценија турске власти у Босни и Херцеговини. Они су настојали да спрече буђење српске националне свести, страхујући од устанка и уједињењења Босне и Херцеговине са Србијом и Црном Гором. Одјек у европској штампи који је изазвало спаљивање књига и

основне србске школе, У Београду 1863, 68 - 70; Т. Крушеvac, *Afera s udžbenicima*, нав. дело, 140 – 141, 146; Evlija Čelebija, *Putopis*, Odlomci o jugoslovenskim zemljama, II, Preveo i komentar napisao Hazim Šabanović, Sarajevo 1957, 15)

⁴⁵ В. Торовић, *Из сарајевске прошлости*, нав. дело, 27.

⁴⁶ Ахмед Рашид-ефендија /српског порекла, родом из Београда/ био је задужен за пропаганду против Србије. Између осталог, он је говорио: „*Шта ће бити од нас кад се Срби – тј. Херцеговци, Бошњаци, Бугари, они у старој Србији, с проклетом Србијом и Црном Гором сложе, и просветом потпаљени на нас дигну... Па и за нас Турке, који смо њиховог племена, нису никако школе, јербо ћемо онда сазнати шта смо пре били, па ће се Турци, Бошњаци и Херцеговци, покварити и здружићемо се с њима, па ћемо и ми постати ђаури. Да се ова опасност од нас одклони, нужно је прије свега, да им не дамо велике школе и да забранимо по школах учити и читати "србску хисторију", перва знања и читанке. Осим тога треба строго забранити све новине србске и само оне књиге у нашу земљу пуштати, које нам никако не могу шкодити.*" (Видов дан, бр. 82, нав. дело, 1; Н. Ćurić, *Prve hrvatske novine*, нав. дело, 92; Fra Grga Martić, *Zapamtćenja (1829-1878)*, Izabrana djela, III, Sarajevo 1990, 342; Т. Крушеvac, *Afera s udžbenicima*, нав. дело, 139; Архив САНУ, ЗЈР, XII/5, 263).

прогон српских учитеља у Сарајеву спречио је турске власти да већ тада не затворе већи број школа у Босни и Херцеговини. За босанске Србе заузео се и Феликс Каниц, аустријски путописац и истражитељ српске прошлости, пишући у аустријским листовима да је поступак Осман Топал паше противан духу Париског мировног уговора из 1856. године. Каниц је позвао конзуле великих сила да се заузму за хришћанско становништво, пошто турски насртаји на просветне установе суштински угрожавају њихов напредак. До новог насртаја на српске школе дошло је 1867. године, када је Осман паша од својих ухода у Београду, где је раније и сам боравио као турски службеник, добио списак повереника српске владе у Босни и Херцеговини. На том списку налазило се осамдесет и једно лице, међу њима и велик број учитеља српских школа. Тада је пао у немилост власти и Богољуб (Теофил) Петрановић, српски учитељ у Сарајеву, који је по сазнањима Осман Топал паше стајао иза тајне честитке сарајевске омладине кнезу Михаилу, поводом иселавања муслимана и добијања на управу градова у Србији. Он је две године касније био принуђен да напусти Сарајево.⁴⁷

Новом административном организацијом, спроведеном 1865. године, ојачала је Порта средишњу управу у вилајетима, покушавајући на тај начин да сузбије организовање националних покрета међу хришћанским народима у европским деловима царства. Између осталог, предвиђено је оснивање штампарија и покретање званичних вилајетских листова, који би били штампани на турском и језику најбројније народности у дотичном вилајету. Одлучено је такође да се напишу уџбеници на језицима појединих хришћанских народа. За разлику од реформи из претходног времена, чије је спровођење годинама и деценијама одлагано, одлуке о оснивању штампарија, покретању вилајетских листова и изради уџбеника спроведене су веома брзо.⁴⁸ Поред буквара и читанке штампан је у Сарајеву и уџбеник *Прва знања*, са истим насловом као заплењени уџбеник Филипа Хри-

⁴⁷ Hajrudin Ćurić, "Zastava" o školskim i prosvjetnim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Turske, Naša škola, 1-2, Sarajevo 1955, 80, 81; Isti, Prve hrvatske novine, nav. delo, 97; Fra G. Martić, Zapamćenja (1829-1878), nav. delo, 336-338; A. Čičić, Monografija o fra Grgi Martiću, Zagreb 1930, 41 – 42; В. Ђоровић, Из сарајевске прошлости, нав. дело, 15-16; Todor Kruševac, Srpska realka – gimnazija u Sarajevu, Гласник архива и Друштва архивских радника Б и Х, III, Сарајево 1983, 109 – 111.

⁴⁸ Штампарија за босански ејалет основана је 1866, преуређењем "печатње" Игњата Сопрона коју је босанска влада купила септембра исте године. Хришћани из Босне и Херцеговине (православни и католици) тражили су од Порте још 1850 (затим 1853) да се у Сарајеву оснује штампарија за хришћане. Вилајетски лист "Босна" покренут је маја 1866. Штампан је ћирилицом и арабицом прво у Сопроновој, а затим у Вилајетској штампарији (Ђорђе Пејановић, *Штампа Босне и Херцеговине 1850-1941*, Сарајево 1949, 10 - 11, 43 - 44).

стића, али са битно измењеним садржајем у тумачењу српске и турске историје.⁴⁹ У питањима школства то је водило ка доношењу школског закона из 1869. године за цело царство, који је по проценама савременика погоршао положај српских школа у Босни и Херцеговини и Старој Србији. Истим законом у свим школама уведено је као обавезно учење турског језика, али та одредба до устанка није спроведена ни у највећим градовима, пошто држава није показала довољно упорности да обезбеди стручни кадар за учење турског језика, нити воље да издвоји средства за финансирање хришћанских школа, што би био најпогоднији пут за наметање ове законске одлуке. Неколико година касније, у време појачаних унутрашњих трвења, која су водила ка устанку, забрањено је уношење књига штампаних у Београду у босански вилајет (1873).⁵⁰

О сметњама турских власти подизању школе у Вишеграду има помена у више писама, како представника тамошње општине, тако и српских службеника из ужичког округа. Подизање и довршавање нове школске зграде трајало је годинама. Немамо поузданих података да ли је општина до устанка, 1875, успела да је у потпуности и доврши. Из писма игумана Дионисија, које је упутио влади у Београду, јуна 1866. године, по повратку са заседања царског већа у Цариграду, сазнајемо да је бег Билић свакодневно правио сметње српској општини. Нису много вределе ни потврде о слободном подизању школе, које је донео са Порте. "Они ни за цара ништа не маре", писао је игуман. "Сваки бег каже, море попе то је моја земља, па је и мој камен, па и планина", на којој се камен налази. Изгледа да су месни бегови по устаљеном обичају покушавали да извуку што више новца. Бег Билић опасо је самовласно 400 аршина земље.⁵¹ Из писма не можемо поуздано да закључимо да ли се то заузимање земљишта односило и на плац код старих Селаковића конака, на којем је требало да буде саграђена школа. По свему судећи радило се о тој парцели, пошто су вишеградски Срби имали врло мало градског земљишта у свом власништву. Све је то успоравало градњу, а мајстори су тражили да им се плати "дангуба".⁵² Из других докумената знамо да је отимање земље од хришћана била уобичајена поја-

⁴⁹ Todor Kruševac, *Bosansko-hercegovački listovi u XIX veku*, Сарајево 1978, 45, 47.

⁵⁰ Писмо Николе Јовановића /Нике Окана/ Јовану Ристићу, Београд, 3/15. X 1873, Архив САНУ, ЗЈР, XII/3, 116; Васо Пелагић, *Гарантима Турске и Босанска скупштина у Сарајеву* (објављено у *Застави*, бр. 27, 1872 и 23, 1873), у: *Изабрана дјела*, III, Избор и редакција: Ристо Бесаровић, Сарајево 1971, 201-204); Т. Крушеvac, *Srpska realka –gimnazija у Сарајеву*, нав. дело, 111 – 112.

⁵¹ Аршин за мерење површине износио је од 0, 426 до 0, 575 метара квадратних, што би значило да је бег Билић узурпирао од 1, 7 до 2, 3 ара земљишта (Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова*, I, Београд 1961, 133 – 134).

⁵² АС, МПс - II, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 2039.

ва у то време. Сељаци су због тога избегавали да култивишу земљиште, јер чим би нека њива била добро уређена појављивали су се бегови и узимали је без икакве накнаде.

Због сличних неспоразума са Турцима школа у Вишеграду обуставила је у пролеће 1868. године привремено рад. Локалне турске власти настојале су разним ујдурмама да заваде чланове вишеградске општине. Покушале су да придобију неке свештенике из фанариотских редова и да оспоре право да школа може да почне да ради, пре него што је посети митрополит босански и својим благословом одобри почетак њеног рада. Директор мокрогорског карантина писао је тим поводом да у Босни нема горих "хулитеља србскога вероисповеданија и србскога народа" од вишеградских Турака. Због прекида рада школе био је принуђен да врати новац у износу од 14 дуката, који је Министарство просвете и црквених дела нешто раније послало вишеградском учитељу као годишњу плату.⁵³

Када је вишеградска црквено-народна општина успела да отвори школу обавестила је, почетком новембра 1865. године, Николу Хаџи Селаковића, очекујући обећану помоћ. Извештавајући неколико дана касније министарство просвете о почетку рада школе навео је Селаковић да су нашли учитеља и да имају већи број ђака из два округа. Тачан број ученика није наведен. Два дана касније упутио је министар просвете управи Државне штампарије (Рправитељствене књигопечатње) налог да вишеградској школи пошаље књиге, на рачун суме која је државним буџетом била предвиђена за помоћ сиромашним српским ученицима и школама у земљи и иностранству. У ово време та сума износила је 18 000 гроша пореских.⁵⁴ Послато је укупно 357 књига, од тога највише буквара⁵⁵ (50 комада). По-

⁵³ Писмо Симе Марића, директора карантина, од 10. марта 1868 (АС, МПс - П, р. 1654/1869, бр. 746).

⁵⁴ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 3940.

⁵⁵ *Србскфј букваръ за основне србске школе*, /Саставио Гаврило Поповић/, У Београду 1864, 48. Прво издање изашло је 1850. Сачињен је на основу буквара Петра Радовановића, првог српског буквара написаног у Кнежевини Србији, који је штампан 1838. у Књажевско-српској књигопечатњи. Буквар Г. Поповића прештампаван је више пута. Тешко је утврдити тачан број издања, пошто су, како је приметио С. Новаковић, при прештампавану уџбеника бележена само издања у којима су извршене измене. Био је у употреби до 1870 (изван Србије вероватно и после тог времена), када је замењен букваром Ђорђа Натосевића (*Буквар за основне српске школе*), писаног новим правописом и савременијом, аналитичко-синтетичком методом. Натосевић је написао буквар и за српске школе у Аустро-Угарској (АС, МПс - П, 52/1838, бр. 16 и 176; ф. II, 282/1850, бр. 842; ф. III, 400/1850, бр. 1272; Милан Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, у: Школа, 2, Београд, 10. септембра 1868, 18, 24 /писац утврђен према *Годишњаку СКА*, IX, 1895, 259/; Стојан Новаковић, *Српска библијографија за новију књижевност 1741 - 1867*, У

слате су књиге за сва четири разреда основне школе: *Мала историја цркве*,⁵⁶ *Прва читанка*,⁵⁷ *Кратки катихизис*,⁵⁸ *Друга читанка*,⁵⁹ *Трећа читан-*

Београду 1869, 210, 312, 412 /белешка уз бр. 2 252/; Петар Деспотовић, *Историска педагогика за учитеље и учитељице српских народних школа*, Београд 1902, 396, 401 - 402; Др Марија Исаиловић, *Основне школе у ваљевском крају 1804-1918*, Ваљево 1985, 159-160; Народна библиотека СР Србије, Београд /НБС/: *Каталог књига на језицима југословенских народа 1519-1867*, Београд 1973, 317 /бр. 2038-2040/, 353 /бр. 2274/; Димитрије Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, Српске књиге: 1848-1880, Нови Сад 1955, 125, 167, 269, 346; Боривоје Аксентијевић, *Буквари и букварска настава код Срба*, Педагошки музеј - Београд, Каталог изложбе, 1963 - 1964, 15, 17 - 18).

⁵⁶ Уџбенике за верску наставу и историју цркве у основним и средњим школама у Србији писао је и преводио са руског архимандрит Гаврило Поповић, у ово време владика шабачки (*Кратка, и пространа свештена историја; Историја цркве старозаветне и новозаветне; Свештене повести из Старог завета, Мала црквена историја*). У Вишеград је послата највероватније *Кратка свештена историја за основне српске школе*, Београд 1851, 48. Прво издање објављено је 1843. На захтев Школске комисије митрополит Петар дао је, 1850, да се овај уџбеник измени и знатни скрати. Исти уџбеник штампан је касније под насловом *Мала црквена историја Старог и Новог завета* (за основне српске школе). Прво сачувано издање са овим насловом потиче из 1873. године. Из архивске грађе може се закључити да је било више издања него што је сачувано. С. Новаковић у библиографији бележи је најчешће само прва издања уџбеника (АС, МПс - II, ф. II, 316/1850, бр. 686 и 1043; ф. II, 210/1863; АС, Митрополија београдска /МБ/, 491/1850; *Владика Гаврило /Некролог/: Школа*, 6, Београд 1871, 95-96; *Духовне беседе Гаврила Поповића, владике шабачког*, Издао Алекса Илић, Београд 1895, XVI-XVII; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 246, 322, 343, 346, 389-390; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 219 /бр. 1389/, 315-316 /бр. 2028-2029/, 379 /2427/, 383 /2456-2458/; Д. Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 34, 35).

⁵⁷ *Прва читанка за основне српске школе*, У Београду 1861, стр. 124. По одлуци Школске комисије, 1850, на књигама за основне школе није навођено име писца. Према Живојину Ђорђевићу писац овог уџбеника је архимандрит Гаврило Поповић, касније владика шабачки /тако и у штампаном *Каталогу* НБ Србије/. М. Ђ. Милићевић и С. Новаковић забележили су да је *Прву читанку* саставио Филип Христић /тако и код С. Ђунковића/. У попису радова Г. Поповића, који је саставио свештеник Алекса Илић, није наведен овај уџбеник. П. Деспотовић наводи *Прву читанку* и уз име Ф. Христића и Г. Поповића. Највероватније нису постојале две верзије ове читанке, већ само Христићева. Прво издање изашло је 1850. У Народној библиотеци Србије сачувана су издања из 1850. и 1861 /уз други примерак није наведен писац/, у Педагошком музеју из 1851, 1852. и 1867, а у Универзитетској библиотеци из 1865. године (АС, МПс - II, ф. II, 284/1850, бр. 140, 312, 335; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; С. Новаковић, *Српска библијографија*,

ка,⁶⁰ *Мали обштитвени земљопис*,⁶¹ *Мала рачуница*,⁶² *Мала србска грама-*

нав. дело, 324; *Духовне беседе Гаврила Поповића*, нав. дело, XVI-XVII; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 316 /бр. 2035/, 333 /бр. 2155/; Д. Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 97; *Ž/ivojin/ Đ/orđevi/ć i Dy/šan/ P/etrović/, Čitanke /Srbija/, Enciklopedija Jugoslavije*, 3, Zagreb 1984, 298; Srećko Ćynković, *Prvi udžbenici za osnovne škole u obnovljenoj Srbiji*, Zbornik za historiju školstva i prosvjete, Zagreb 1969 - 1970, 335; *Школство Србије 1804 - 1918*, Документи и казивања, Избор текстова: Михаило Петровић Мингеј, Београд 1980, 77, 78, 80; Вукашин Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, Сентандреја, 1717 – Крф, 1918, Београд 1992, 79, 377).

⁵⁸ *Краткј катихисисъ за основне србске школе*, У Београду 1853, 60 /Написао Гаврило Поповић/. Прво издање 1843. На захтев Школске комисије друго издање знатно је измењено. Издање из 1860. има исти наслов (АС, МБ, бр. 491/1850; МПс - П, ф. II, 316/1850, бр. 686 и 1043; *Владика Гаврило /Некролог/*, нав. дело, 96; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 245; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 316 /бр. 2030-2034/).

⁵⁹ *Друга читанка за основне србске школе*, /Саставио Филип Христић/. У Београду 1863, 214. Прво изд. из 1850. године. У Народној библиотеци Србије сачуван је само оштећен примерак из 1863 (АС, МПс - П, 284/1850, бр. 140 и 312; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; Петар Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 98 /бр. 637/ - није наведен писац; С. Ćynković, *Prvi udžbenici*, нав. дело, 335; В. Станисављевић, *Два века српских уџбеника*, нав. дело, 79, 380).

⁶⁰ *Трећа читанка за основне србске школе*, У Београду 1864, 160 /Четврто издање/. Прво издање изашло је 1853. године. Ранији наслов: *Трећа читанка за четвртјј разредъ основны србски школа*, Прегледала и одобрила Школска комисија, У Београду, У Књигопечатњи Княжества Србије, 1855, 192. У педагошкој литератури и каталозима библиотека као писац треће читанке наводи се најчешће Филип Христић. М. Ђ. Милићевић забележио је да је *Трећу читанку* саставио Милован Спасић. С. Новаковић није означио њеног писца. Из архивске грађе сазнајемо да су прилоге за ову читанку написали: Јанко Шафарик /три поглавља/, М. Спасић, Гаврило Поповић и Димитрије Матић – по једно, док је Јован Гавриловић превео једно поглавље са страног језика /није наведено којег/. Послове око уређивања књиге водио је Г. Поповић (АС, МПс -П, ф. III, 48/1853, бр. 656, 769 и 1187; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 25; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 353; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 450 /бр. 2870, 2871, 2872 и 2873/; С. Ćynković, *Prvi udžbenici*, нав. дело, 335).

⁶¹ У време школске реформе написан је и нови уџбеник за земљопис. Прво издање штампано је 1851. године: *Земљописъ за предаванѣ у трећемъ разреду основны србски училишта*, стр. 40. Без измене прештампан је 1861. Написао га је Јован Гавриловић, писац земљописа Србије и Турске /вид. нап. 61/ (НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 128; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 428; В. Станиса-

тика,⁶³ *Земљопис Србије*,⁶⁴ *Мала историја српског народа*,⁶⁵ *Прва знања*,⁶⁶

вљевић, *Два века српских уџбеника*, нав. дело, 78 /бр. 262, 275/, 79-80 /бр. 288/, 80 /бр. 295/).

⁶² Уџбеник математике за основне школе написао је Филип Христић: *Кратка рачуница за основне српске школе*. Прво издање 1850. Христићева рачуница била је у употреби и током шездесетих година. Поред Христићеве коришћена је и *Рачуница* Људевита Шпанића, а можда и већа рачуница Т. Мијушковића. За ову рачуницу немамо података да је слата у Вишеград, али знамо да је у ово исто време слата у Стару Србију (АС, МПс - П, ф. II, 357/1850, бр. 511 и 1146; Исто, ф. XIV, р. 71/1875; Исто, ф. III, 571/1869, бр. 4 875; С. Новаковић, *Српска библиографија*, нав. дело, 322; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 191 /бр. 1240/;/; Д. Кириловић, *Каталог Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 44; Владета М. Тешић, *Школе у Београду пре сто година, 1860 - 1870*, Педагошки музеј у Београду, Каталог изложбе, мај 1967, Уредник: Боривоје Аксентијевић, 15).

⁶³ У питању је *Српска граматика за основне српске школе* Константина (Косте) Цукића (Београд 1863, 86) или *Мала српска граматика* Ђуре Даничића, објављена у Бечу 1850. Прво издање Цукићеве граматике појавило се 1850. Последње забележено издање са овим насловом потиче из 1863 /Народна библиотека Србије, Универзитетска библиотека Београд/. Касније је иста граматика штампана Вуковим правописом, са новим насловом: *Мала српска граматика за основне српске школе*. Прво сачувано издање са овим насловом потиче из 1869 /Земаљски музеј у Сарајеву/. С. Новаковић забележио је само прво издање, са напоменом да је овај уџбеник касније "врло често" прештампаван. До 1865. Даничићева граматика прерађена је и прештампана четири пута. Наредна издања објављена су у Београду, са упоредним насловом *Облици српског језика* /1863, 1864/; последње издање штампано је латиницом (АС, МПс - П, ф. II, 312/1850, бр. 623 и 896; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; С. Новаковић, *Српска библиографија*, нав. дело, 313, 323; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; S. Cunković, *Prvi udžbenici*, нав. дело, 335; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 86 /бр. 534/, 396 /бр. 2542, 2543/, 488; *Српска библиографија*, Књиге: 1868 - 1944, 2, Београд 1989, 230).

⁶⁴ Земљопис за основне школе написао је Јован Гавриловић. Прво издање објављено је 1850 – *Малџ земљопис њ княжества Србије и турског њ царства у Европи*, У Београду 1850, 69. Уз Гавриловићев земљопис препоручен је земљовид /карта/ Србије који је израдио Јован Миленковић, ђумругџија београдски. Последње издање пре године у којој су књиге послате у Вишеград појавило се 1863 – *Малџ земљопис њ Србије и Турске*, /2/+70. (АС, МПс - П, ф. I, 122/1850, бр. 403; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; Милорад Радевић, *Аутобиографија Јована Гавриловића*, Зборник за историју МС, 4, Нови Сад 1971, 128; *Школство Србије 1804-1918*, нав. дело, 78-79; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 69 /бр. 428-431/).

⁶⁵ Уџбеник историје – *Кратка историја Српског њ народа за основне српске школе* - написао је Никола Крстић, 1860. Допуњаван је и објављен више пута. У Универзитетској библиотеци чува се издање из 1861. и 1867, а Библиотеци Матице срп-

*Писмени састави,*⁶⁷ и *Краснописна прегледалица.*⁶⁸ Послати су и једна

ске из 1864. Издања из 1864. и 1867. носе наслов: *Исторія србскогъ народа за основне србске школе*, 88 + /5/. У Народној библиотеци сачувана су каснија издања, од 1869, са промењеним насловом. Н. Крстић написао је и уџбеник историје за гимназије у две књиге. Раније је као уџбеник у Србији служила *Српска историја* Лјубомира Ненадовића. Он је као члан Школске комисије 1850. био задужен /као и други чланови Комисије за друге уџбенике/ да напише *Кратку србску историју*, за који предмет до тада у Србији није постојао уџбеник. Према П. Деспотовићу овај уџбеник био је у употреби и током шездесетих година (АС, МБ, бр. 273/1850; МПс - П, ф. II, 318/1850, бр. 704 и 1045; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 323, 418; Д. Кириловић, *Катаког Библиотеке Матице српске*, II, нав. дело, 120; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; В. М. Тешић, *Школе у Београду*, нав. дело, 51; Никола Крстић, *Приватни и јавни живот*, I, 31. децембар 1859 - 31. децембар 1862, Приредили Александра Вулетић и Милош Јагодић, Београд 2005, 75, 80, 111).

⁶⁶ *Прва знања за основне србске школе*, У Београду 1863, 102. Уџбеник је написао Филип Христић, дугогодишњи члан Школске комисије (основана новембра 1849). Прво издање појавило се 1850, када је овај предмет уведен у основне школе у Србији. У Народној библиотеци Србије сачувана су издања из 1861 /102 стр./ и 1865, у Библиотеци САНУ из 1863, а у Педагошком музеју из 1867. године /82 стр./ (АС, МПс - П, ф. I, 59/1850, бр. 241; ф. II, 282/1850, бр. 241 и 843; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 24; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396; *Школство Србије 1804-1918*, нав. дело, 78; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 332 /бр. 2151-2152/, 488; В. М. Тешић, *Школе у Београду*, 52).

⁶⁷ *Писмени састави за основне србске школе*, У Београду 1862, 64. Израдио Константин Бранковић. Прво издање из 1850. У Народној библиотеци сачувана су издања из 1851, 1854. и 1862, а у Педагошком музеју Србије из 1860. године. Одабраним писмима из приватне, јавне и трговачке преписке упућивао је овај уџбеник на правилно и јасно изражавање (АС, МПс - П, ф. II, 317/1850, бр. 705; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 321; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 396, 396; НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 33-34 /бр. 230-232/; В. М. Тешић, *Школе у Београду*, нав. дело, 51).

⁶⁸ У архивској грађи нисмо нашли податке о изради уџбеника са овим насловом, нити је у библиотекама сачуван такав краснопис. Сачувани су подаци једино о вежбанкама за писање, штампаним на српском језику у Аустрији и Угарској. У питању је највероватније *Прегледалица србска*, из које се учило писати у другом полугодишту првог и у другом разреду. У трећем и четвртном разреду учило се из *Писмених састава* /вид. нап. 67/. Овај уџбеник послат је заједно са другим књигама за основну школу при цркви у Бањи код Прибоја, 1852, када је почела обнова манастира. Иста вежбанка налази се на списку књига из 1859. у Архиву Србије. Школи у Голешу послата је, 1869, вежбанка са насловом *Преглед српских краснописа*. Не знамо да ли је у Србији коришћено *Руководство ко краснописанію*,

азбучна таблица⁶⁹ и један школски атлас.⁷⁰ За послате књиге платило је министарство просвете правитељственој књигопечатњи 321 грош и 20 пара. Министар просвете тражио је да га извести о правом броју ђака, да би касније могао да пошаље и преостале потребне књиге. Начелнику округа ужичког писао је да пита вишеградску општину, да ли треба да пошаље плату учитељу и колико она износи.⁷¹

Књиге су уручене у току јануара 1866. године. Признаницу о пријему књига потписао је Дионисије Поповић, игуман манастира Бање, са још двојицом свештеника и два месна кнеза. Навели су да су за учитеља изабрали Саву (Саватија) Делића, из Требиња. Уговорили су да га плаћају осамдесет талира годишње са храном. Тражили су, ако је министарство просвете у могућности, да им пошаље плату за учитеља, изјављујући да ће бити благодарни и на онолико помоћи, колико министарство "на ову цел" одреди. Од књига тражили су 25 часловаца и 25 псалтира, који се нису налазили на списку књига послатих новембра 1865. године. Часловац (часослов) и псалтир били су током педесетих и шездесетих година XIX века много више у употреби у српским школама у Турској него у Србији. Турске власти нису правиле сметњу употреби ових књига у школама, без обзира на место где су биле штампане, за разлику од световних уџбеника, посебно оних објављених у Београду, чија је употреба од средине шездесетих година XIX века била строго забрањена.

Прибегавање црквеним књигама у вишеградској школи вероватно је био начин да се избегну спорови са турским властима. Осим за веронауку и изучавање историје цркве коришћени су часловац и псалтир и за учење старословенског језика и као замена за читанку. Псалтир је коришћен и

штампано у Бечу 1855. (АС, МПс – П, ф. II, 275/1850, бр. 226; Исто, ф. IV, 308/1854, бр. 1440; Попис књига за основне школе, Београд, 24. Августа 1859 АС, МПс – П, ф. II, р. 210/1863, бр. 2260; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 41, 44, 138, 370; Р. Петковић – Поповић, *Српске школе и просвета*, нав. дело, 233).

⁶⁹ Азбучна таблица или штица - на тврдом картону исписана слова и мукли знакови, понекад и бројеви. Овде је вероватно реч о великој азбучној табlici (штици) за извођење наставе у разреду, за разлику од малих таблица које су имали ученици. Нова штица штампана је 1851, а затим често прештампавана (АС, МПс - П, ф. II, 210/1863; *Штица српска*, У Београду 1851; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 335; М. Исаиловић, *Основне школе у ваљевском крају*, нав. дело, 161).

⁷⁰ *Атлас за основне школе* (Попис књига за основне школе, Архив Србије, в. нап. 65).

⁷¹ Две године касније послато је још око 200 уџбеника (АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 4001; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 38-39).

за учење црквеног певања. Часловац је у школама у турско време био познат као наусница.⁷² Често су се у корице црквених књига уметали садржаји из забрањених уџбеника, тако да се суштина знања која су стицана у српским школама у Босни и Херцеговини за три последње деценије турске власти није битно изменила. Турске власти обично су посматрале ствари с формалне стране, не покушавајући никад испитивањем ученика да утврде чему их стварно уче њихови учитељи. Налазећи да су псалтир и часловац штампани за потребе цркве и свештенства преобимни и сувише скупи за ученике основних школа, одлучила је Школска комисија у Београду, 1850. године, да исте књиге штампа у скраћеном облику, прилагођене узрасту основаца. Новим школским законом из 1863. године часловац и псалтир избачени су из наставног програма основних школа у Србији. Одређени садржаји из часловца и псалтира пребачени су у читанке, чија су наредна издања прерађена и допуњена.⁷³

Када је пажња турских власти према вишеградској школи попустила почели су учитељи поново да користе световне уџбенике. Јула 1874. године поред наведених књига за основну школу послати су у Вишеград и нови уџбеници, као што су *Зоологија*, *Ботаника*, *Физика* и *Минералогоја*, вероватно за потребе учитеља и ученика који су желели да наставе образовање у средњим школама. Ови уџбеници употребљавани су у Србији у гимназијама и нижим реалкама.⁷⁴ Не толико избацивањем црквених књига

⁷² У Србији штампан је часловац први пут 1834. у Крагујевцу /328 страна/. Исто издање поновљено је више пута у Београду /1842, 1846, 1851, 1854/. Псалтир је штампан 1836. у Београду /издање је поновљено 1843, 1849, 1852, 1857, 1861, 1862, 1865/. Краће издање часловца /276 стр./ објављено је 1856, поново је штампано 1862. и 1865. године. Сва издања до 1862. штампана су у Државној штампарији, док су издања часловца и псалтира из 1865. штампана у приватној штампарији. На свим сачуваним примерцима штампаним у Србији назначено је да су за употребу у православној цркви источне вероисповести, а негде, као у српским издањима у Аустрији, да су за школску употребу (НБС: *Каталог књига*, нав. дело, 345 – 346, 458 – 459; С. Новаковић, *Српска библијографија*, нав. дело, 448; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 397; Миладин Никачевић Симић, *Ширење наше писмености у Старој Србији и Македонији*, Јужни преглед, 1, Скопље, јуни – јули 1939, 221 - 222).

⁷³ АС, МБ, 272/1850, Еписк. бр. 273; *Видов дан*, бр. 82, У Београду, 27. јула 1865, /стр. 1/. Надзорник српских школа Војводине Српске, Василије Васиљевић, покушао је да избаци часловац и псалтир из употребе у српским школама у Угарској, али је наишао на жесток отпор свештенства (Петар В. Крестић, *Васиљевић, Василије*, Српски биографски речник, 2, Н. Сад 2006, 68).

⁷⁴ Признаница Саве Ђуровића, богослова, родом из Вишеграда, Београд, 3/15. јула 1874, АС, МПС – П, ф. XIV, р. 71/1875.

из основних школа у Србији, колико покретањем низа педагошких часописа, превођењем стране педагошке литературе и све већим слањем ученика на више просветне заводе у иностранство створена је током наредних деценија још већа разлика у погледу опште образованости између Срба у Босни и Херцеговини и у Србији. Будући да се самосталност српских народних школа и у периоду после аустроугарске окупације могла остварити једино у оквиру црквено-народне аутономије, остао је српски школски систем у Босни и Херцеговини и у то време под много већим утицајем цркве, него што је то био случај у Србији од стварања самосталне државе, па чак и код Срба у Хабсбуршкој монархији.⁷⁵

Школа у Вишеграду радила је са прекидима до устанка, 1875. године. Променила је више учитеља. У лето 1866. умро је Саватије (Сава) Делић, први учитељ кога је општина унајмила по отварању школе.⁷⁶ После његове смрти општина је изабрала Јеврема Поповића, из Бијелог Брда.⁷⁷ Учитељска плата сваке године повишавана је по десет талира, што свакако сведочи о постепеном побољшавању материјалног положаја учитеља, али и инфлацији као једној од уобичајених последица економске кризе, која је пратила Турско царство у последњим годинама њене управе у Босни и Херцеговини.

Нови учитељ, Јеврем Поповић, писао је, јула 1866. године, министарству просвете посредством Николе Х. Селаковићу. Обавестио је министарство да је отворен други разред,⁷⁸ да ученици показују добар успех, али да су просторије у којима се одвија настава тескобне, па очекују да се што пре заврши нова школска зграда. Из његовог писма сазнајемо да је вишеградска школа, иако је по замисли оснивача требало да има световни карактер, била под јаким утицајем традиције црквених и манастирских

⁷⁵ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 397, 2123 и 3940; П. Деспотовић, *Историска педагогика*, нав. дело, 397.

⁷⁶ Његова супруга Јелка обратила се октобра 1867. српској влади за помоћ, истичући у писму да је остала са четворо малолетне деце, без икаквих прихода, у туђој кући, и да је принуђена просити и радити по турским кућама. Министарство јој је дало 10 дук. цес., "једном за свагда" (АС, МПс - П, ф. III, р. 383/1868, бр. 1688, 3099, 3356).

⁷⁷ У питању је вероватно средњи син игумана Дионисија Поповића /вид. нап. 3/; Јеврем је 1850, кад му је умрла мајка, имао четири године (М. Шакота, *Прилози познавању манастира Бање*, III – Непубликован извештај, нав. дело, 35).

⁷⁸ Школска година у Србији почињала је у ово време 1. августа, а завршавала се 30. јуна (*Школски зборник закона, правила, наредба итд. по којима су уређене и по којима се управљају школе кн. Србије*, У Београду 1875, 172; М. Ђ. Милићевић, *Школе у Србији*, нав. дело, 36, 50).

школа, које су до тог времена биле једини облик школства код српског народа у Османском царству. Тражио је по тридесет часловаца и псалтира "заради богомољства", истичући да је код њих још уобичајено да се у школи употребљавају црквене књиге, и да општина вишеградска жели да тај обичај задржи. Из ових речи могло би се закључити да је Поповић знао да су у Србији после доношења новог закона о основним школама, 1863. године, часловац и псалтир престали да се употребљавају у настави.⁷⁹

Већ следеће године изабрала је општина за учитеља Милисава Т. Станојевића, из Лознице, у округу подрињском. Пре доласка у Вишеград радио је у Пљевљу. У Вишеград је стигао почетком августа. Новембра 1867. године писао је Станојевић непосредно Министарству просвете и црквених дела, тражећи помоћ, да не би био принуђен да напусти учитељско звање у Босни, пошто општина вишеградска није била у стању да га издржава. Поднео је и сведочанство општине вишеградске да је примеран учитељ, да "сасвим" добро подучава децу и да је непорочног владања. Из овог сведочанства сазнајемо да су у то време чланови вишеградске црквено-школске општине били: Христифор (Ристо) Поповић, настојатељ манастира Бање, Алекса Поповић, парох вишеградски, Сава коцобаша (сеоски кнез), Васо Богдановић, Тане (Танасије) Самарцић, Љубисав Васић Петровић и Ђорђе Лазаревић. Крајем године послало му је министарство уобичајеним путем на име плате 15 дуката цесарских.⁸⁰

Станојевић је напустио Вишеград у пролеће 1868, пре завршетка школске године, због чега је дошло до краћег прекида у раду школе. Министар просвете обавестио је током априла директора царинарнице мокрогорске да је из Београда упућен за учитеља Јован Војиновић. Услед несугласица које су се у међувремену јавиле у општинској управи, Вишеграђани су дали отказ Војиновићу већ након неколико дана. Директор царинарнице тражио је кривицу за његово отпуштање код неких локалних свештеника, који су покушали да наместе за учитеља свог рођака, који није имао завршену одговарајућу школу.⁸¹

Из писма свештеника вишеградског, упућеног септембра 1869. године Николи Хаџи Селаковићу, сазнајемо да је школска 1869-70. година почела на време. Свештеник је јављао да имају учитеља, Алексе Поповића, по свему судећи његовог рођака, који "није баш најучевнији, али је поштен" и улаже много труда око школе. Одредили су му плату од хиљаду

⁷⁹ Непротоколисано писмо, од 18. јула 1866 (АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869; В. М. Тешћ, *Школе у Београду*, нав. дело, 9, 16).

⁸⁰ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 3617.

⁸¹ АС, МПс - П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 746 и 1439.

гроша годишње. Исплатили су га за протеклу годину и очекују од од српског правитељства уобичајену помоћ од 15 дуката цесарских.⁸² Помоћ је послата средином октобра преко новог директора царинарнице мокрогорске, пошто је Симо Марић у међувремену умро. На почетку школске 1869/7. године нису имали много ученика, свага двадесет и два, што показује да су се несугласице у општини неповољно одразиле на развој школе.⁸³

После убиства кнеза Михаила, јуна 1868. године, дошло је до извесних промена у националној пропаганди Кнежевине Србије. Свесно да је убиством кнеза за дуже време отклоњена могућност рата са Турском, Намесништво је више пажње у заграничним крајевима поклањало развоју школства него политичкој пропаганди и припремама устанка. У лето исте године образован је на предлог митрополита Михаила Одбор за школе и учитеље у Старој Србији, Македонији и Босни и Херцеговини,⁸⁴ на челу са архимандритом Нићифором Дучићем. У извештајима овог одбора не помиње се ни једном школа у Вишеграду, иако јој је министарство просвете и црквених дела слало помоћ све до престанка њеног рада уочи устанка, 1875. године. У сумарном извештају о раду одбора у протеклих шест година који је архимандрит Дучић, на захтев председника владе Јована Мариновића, поднео марта 1874. године, помиње се да је помоћ дата школама у Житомислићу, Фочи, Бањанима, Бањој Луци и Обудовцу. Поред тога, наведено је уопштено да су свим школама из Босне и Херцеговине, које су тражиле помоћ, иста и додељена, али Вишеград изричито није поменуто.⁸⁵

Засада не знамо довољно како је школа радила у време појачаног притиска на српске аутономне установе у Босни и Херцеговини за време Асим-паше, почетком седамдесетих година XIX века. Последњи извештај о школи потиче из априла 1871. године.⁸⁶ Посредно сазнајемо да се школа и касније, све до устанка, обраћала влади у Београду за помоћ. Документа у вези с вишеградском школом по уобичајеним протоколарним начелима преношена су из године у годину, до 1876. године, када је буџет за просвету због рата са Турском био умањен, а многе обавезе према школама и ученицима из заграничних крајева биле укинуте.

⁸² Један дукат износио је у ово време 50 гроша.

⁸³ АС, МПс -П, ф. VII, р. 1654/1869, бр. 4853.

⁸⁴ Већ у току исте године у називу одбора престала је да се помиње Босна и Херцеговина, иако се у његовим извештајима говорило о помоћи школама и на овом простору.

⁸⁵ *Грађа за историју македонског народа из Архива Србије*, Приредио Климент Цамбазовски, Том III, Књ. II (1874-1878), Београд 1984, 33-37.

⁸⁶ Писмо проте вишеградског, Јефте Ђуровића, од 8. априла 1871 (АС, МПс - П, ф. IV, р. 2/1876).

Јула 1874. године послало је министарство просвете по Сави Ђуровићу, сину проте Јефте Ђуровића, свршеном ученику београдске богословије, за вишеградску школу 402 примерка разних уџбеника.⁸⁷ По свему судећи школа је престала да ради по избијању устанка у источној Босни. Устанак у вишеградском крају почео је у првој половини августа 1875. године. Предводили су га напред наведени свештеници и сеоски кнезови, који су уложили велики напор да оснују и затим одрже прву српску основну школу у овом граду. Посебно су се истицали прота Јефто Ђуровић, намежник протопопијата вишеградског, и свештеници Захарија Поповић и Вукола Јевђовић.⁸⁸

После аустроугарске окупације вишеградски Срби нису успели да обнове рад ове школе, као што је пошло за руком Србима из неколико оближњих вароши у Подрињу (Чајничу, Фочи и Рогатици) да обнове рад својих школа. Током осамдесетих и деведесетих година XIX века отворене су у вишеградском срезу четири комуналне (државне) школе. Ове школе до признања аутономије надмашивале су по укупном броју више од три пута број српско-православних, а скоро шест пута број римо-католичких основних школа у Босни и Херцеговини. По доношењу устава српске народно-црквене и школске аутономије (1905), којим су конфесионалне школе законски изједначене са државним, свештенство протопрезвитеријата вишеградско-рогатичког донело је одлуку да се на том подручју оснује пет српских школа, од којих једна и у Вишеграду.⁸⁹

Српска школа у Вишеграду оставила је трага у културном животу вишеградског краја, иако је после окупације Босне и Херцеговине скоро у потпуности пала у заборав. На прагу времена у којем је у најразвијенијим државама Европе и Северне Америке веома висок проценат деце дорасле за

⁸⁷ АС, МПс – П, ф. XIV, р. 71/1875; В. И. Војводић, *Отварање прве српске школе у Вишеграду*, нав. дело, 43.

⁸⁸ Исток, 70, Београд, 2/14. августа 1875, 1; бр. 82, 1875, 3; бр. 86, 1875, 2 – 3; Н. Дучић, *Борба добровољачког кора Ибарске војске и усташких чета Јаворског кора 1876, 77 и 78 год.*, Гласник СУД, II одељење, XIII, У Београду 1881, 23, 117, 303-304, 316; В. Шалипуровић, *Устанак*, нав. дело, 36-37, 47, 56-65, 70-73, 76, 91; Небојша Ђокић, *Добровољци на Дрини 1875. године*, Зборник за историју Босне и Херцеговине, 4, САНУ, Одбор за историју Босне и Херцеговине, Уредник Милорад Екмечић, Београд 2004, 236-237.

⁸⁹ Муслимани су, 1902, имали око 90 верских школа. Њихове школе вођене су у рубрици – *Остале конфесије /96 школа/* (Службени додаток Школског вјесника, Сарајево, јануар – јуни 1902, 7; *Из сједнице свештенства вишеградско-рогатичког протопрезвитерата*, У Вишеграду, 14/27. новембра 1906, Источник, 20, Сарајево 1906, 546 - 549).

школу (од 60 до 90%) био обухваћен обавезном основном наставом, школа у Вишеграду, са својих 200 до 300 свршених ученика у десетогодишњем раздобљу, дала је свој скроман допринос још скромнијој општој образованости у Босни Херцеговини, која је на почетку устанка, према различитим проценама, износила од један до три посто писмених.⁹⁰ Оснивање школа доприносило је не само ширењу писмености и просвећености, већ и повећању самосвести народа. Из самосвести ницале су тежње за ослобођењем. Живот у слободној држави сам по себи повећавао је до неслућених размера личну и колективну самосвест. Те разлике у самосвести између српског народа под турском влашћу и оног у слободној Србији добро је уочио и забележио руски конзул Александар Гиљфердинг, који је крајем педесетих година XIX века пропутовао вишеградским крајем. Осетили су је и високи турски службеници у босанском вилајету, који су покушали да спрече јачање културног утицаја Србије на заграничне Србе и ограниче развој школства на народном језику.

⁹⁰ Школа, 12, Београд 1873, 178-179; Исто, 32, 1874, 507-8; Ђорђе Пејановић, *Школство у бившој Босни и Херцеговини*, Гласник Друштва Просвете (ГДП), 2, Сарајево 1939, 21; *Писменост у бившој Босни и Херцеговини*, ГДП, 3-4, 1939, 53; Milorad Ekmečić, *Ustanak u Bosni 1875-1878*, Sarajevo 1973, 23.

Nenad URIĆ

SERB SCHOOL IN VIŠEGRAD (1865-1875)

Summary

The Serb elementary school was opened in Višegrad in mid-1860s, the first one in the city in Turkish times. The school was opened by the Višegrad people-church municipality, with the aid of Prince Mihailo and the Serbian government. The land for the school was provided by Nikola Hadži Selaković, retired judge from Belgrade, but whose family was from Višegrad. From the very opening, the school encountered difficulties from the local Turkish authorities, even though it had legal permit to work. Similar difficulties were encountered by other Serb municipalities in Bosnia and Herzegovina that wished to establish schools. The position of Serb schools was closely related to the position of the Serb Church in Turkey, which did not have its own church organization at the time, as did the Greek, and, a bit later, Bulgarian Churches (1870). From mid-1860s, the Turkish state tried to increase its control over Christians' elementary schools, even though they were not financed by it, like the Muslim religious schools. The school worked until the start of the 1875 uprising in Bosnia and Herzegovina. The paper traces the influence of the priests and monasteries on the development of education in the Višegrad area, especially the aid given by Serbia. It lists teachers who worked there. It tries to establish which textbooks were used in teaching, and what was the general education level before the uprising. Almost all the textbooks were provided free of charge by the Ministry of Education of the Principedom of Serbia. Even though the school was intended to be secular, political circumstances towards the end of the Turkish rule influenced that the Višegrad, just like other schools in Bosnia and Herzegovina, remained very much influenced by the Church, making it in essence closer to church and monastery schools from the previous decades of the Turkish rule.